

LA DIFUSIÓ SOCIAL DEL PATRIMONI INDUSTRIAL

Pau Olmos Benlloch

loiola91@hotmail.com

Resumen: El objetivo de este trabajo es reflejar la realidad actual del patrimonio industrial, basándose en las corrientes teóricas recientes y en la evolución legislativa tanto en el contexto europeo como del estado español. Con el fin de presentar las propuestas más innovadoras para la preservación del patrimonio industrial, centrándonos en su reconversión y rehabilitación para dotarlo de una realidad social.

Résumé: L'objectif de ce travail est de refléter la réalité actuelle du patrimoine industriel, en se basant sur les courants théoriques récents et l'évolution législative tant dans le contexte européen que dans l'état espagnol. Dans le but de présenter les propositions les plus novatrices pour la préservation du patrimoine industriel, en nous concentrant sur la reconversion et la réhabilitation afin de doter le versant social.

SITUACIÓ ACTUAL I OBJECTE DE L'ARQUEOLOGIA INDUSTRIAL

Entenem per arquitectura industrial «aquella que té una finalitat explotaria industrial, viva expressió del comerç i que té el seu fonament en unes necessitats socioeconòmiques» (NEWELL, 1975).

Hauríem de considerar l'arqueologia industrial com una disciplina, ja que té uns límits cronològics clars, el seu objecte és l'estudi de la societat industrial capitalista a través dels registres materials i escrits. Aplicant el aquesta cultura material ens permet saber com han viscut els nostres avantpassats.

En l'actualitat la majoria dels investigadors han acceptat que l'arqueologia industrial ha d'estudiar les empremtes físiques del passat tecnològic i productiu, definint l'adjectiu industrial, segons la proposta d'Andrea Carandini, com el sistema dominant de producció capitalista, reduint el marc temporal a les societats que sorgeixen a partir de la revolució industrial i el desenvolupament del capitalisme, evitant el caràcter diacrònic del fenomen industrial definit com l'activitat productiva o de fabricació, que amplia el marc cronològic a totes les èpoques de la Història. Així doncs, l'objectiu final de l'arqueologia industrial és l'home sorgit amb la revolució industrial. A aquesta disciplina li interessen doncs les restes físiques, però també les formes de vida de l'obrer i del burgès, les innovacions tecnològiques, les relacions econòmiques i socials, en definitiva, el que Antonello Negri qualifica com «Cultura de l'industrialisme» (NEGRI, 1985).

Aplicant l'estudi a una manufactura industrial es pot obtenir informació al voltant de l'organització espacial del treball, l'estructura jeràrquica de la producció i els components socials involucrats en els processos materials de l'activitat. Analitzant a més els llocs productius, permet veure els avanços del procés tecnològic i les innovacions tècniques. Així com l'impacte de la tecnologia envers el lloc de treball, la comunitat i les estructures socials.

Les restes constitueixen una sèrie de fonts per analitzar i verificar fenòmens del passat. Per això és necessària una metodologia precisa i sistemàtica, que especifiqui les informacions que es poden obtenir i els fins de la investigació dintre d'un model general de coneixement. Cal desenvolupar en aquest sentit una metodologia d'investigació referent al «corpus tècnic»>, per al seu fi seria útil concentrar-se en sectors basats en fonts documentals no escrites com la geografia, el folklore, l'arqueologia i la història de l'arquitectura.

La situació actual demostra un estagnament en temes propis dels començaments de l'arqueologia industrial, i no s'ha avançat en la direcció més correcta per a la comprensió sincera de l'era industrial. Tanmateix, es mostra més interès en les tècniques de conservació, protecció,

preservació i exposició de les restes de la indústria com un fi en aquests mateixos.

Mentre que en l'arqueologia sí que s'ha trobat un bagatge teòric fonamentat en el marxisme i l'estructuralisme, en el camp de l'arqueologia industrial gairebé s'ha avançat en la construcció de una teoria per explicar els canvis històrics mitjançant el mètode arqueològic. L'absència d'un marc teòric retarda el seu desenvolupament com a ciència històrica. La utilització del mètode arqueològic és escassa i es tendeix a limitar a l'estudi arquitectònic o a l'anàlisi estètic.

La recollida de dades per la seva identificació i registre de les restes és l'àrea on s'han centrat els especialistes. Però, la importància d'aquestes dades radica en els processos selectius d'aquestes fases de recollida i registre, els que determinen el resultat final i l'èxit de la investigació, ja que es corre el risc d'estudiar les restes com objectes en sí, desvinculats del context i focalitzant l'atenció en el cas únic.

Les darreres tendències són de tipus històric-científic i antropològic: s'ha de valorar l'edifici fabril o la resta d'enginyeries, com ponts o fars, com un lloc de feina o de comunicació, més enllà d'un objecte arquitectònic o una obra d'enginyeria o de disseny. L'objectiu últim és estudiar els éssers humans i les seves formes de vida, a partir de tot això, on la resta industrial és només el mitjà per aconseguir aquest fi (CARANDINI, 1984), la punta de l'iceberg (PALMER, 1992). L'avantatge que presenta l'arqueologia industrial en comparació a l'arqueologia clàssica és la nombrosa informació que ens permet reconstruir de manera més acurada aquest moment; a més de fonts tradicionals com arxius, revistes i altres publicacions, és molt important revisar unes altres fonts pròpies de l'època com són els arxius d'empresa, que recullen les activitats produïdes per la pròpia empresa. Es tracta d'una font molt comú durant els segles XIX i XX, però l'evolució de l'empresa i l'excés de la paperassa han provocat la desaparició de molts d'aquests. La conservació d'aquest tipus de dades va sorgir ja a començaments del segle XX, quan al 1906 es va crear a Colònia el Rheinisch-Westfälisches Wirtschaftarchiv; alhora que algunes empreses

es passen a encarregar de la seva pròpia documentació, de la seva custòdia i catalogació.

El patrimoni industrial ha assistit a moments de destrucció indiscriminada, en virtut del desenvolupament tecnològic, el creixement urbà i la escassa acceptació d'aquest patrimoni com a herència històrica. Això comporta el fet de la desaparició de màquines i arxius d'empresa de gran utilitat històrica, però superats per la renovació tecnològica.

NORMATIVA REFERENT AL PATRIMONI INDUSTRIAL

Normativa Internacional

La legislació específica en referència al patrimoni o l'arqueologia industrial és molt escassa. La primera proposta internacional on hi apareix el terme d'arqueologia industrial data de 1979, quan el Consell d'Europa publica la Recomanació relativa a l'Arqueologia Industrial, i on ja al seu preàmbul reconeix la importància d'aquest tipus de restes per a comprendre la història més recent, així com les desigualtats existents entre els diversos països. La seva finalitat és definir els objectius precisos de l'arqueologia industrial i prendre les mesures adequades legislatives i educatives per a la seva protecció.

Uns anys després, el 1985 es redacta l'Instrument de Ratificació del Conveni per la Salvaguarda del Patrimoni Arquitectònic d'Europa, fet a Granada el 3 d'octubre de 1985 (BOE del 30 de Juny de 1989). Aquest document signat pels estats membres del Consell d'Europa convé a l'Article Primer la definició del patrimoni arquitectònic, que comprèn els monuments, conjunts d'edificis i llocs; on hi destaquin pel seu interès històric, arqueològic, artístic, científic, social o tècnic.

Al 1998 la UNESCO va presentar un Pla d'accions en el marc de la Conferència Intergovernamental sobre Polítiques Culturals pel Desenvolupament, celebrat a Estocolm. En el seu Objectiu 3 estableix «*Reconèixer l'aparició de noves categories en l'àrea de patrimoni cultural, com és el paisatge cultural, el patrimoni industrial i el turisme cultural*».

Caldria aclarir que els textos emesos pels organismes internacionals són per una part, recomanacions, resolucions o cartes de

caràcter orientatiu i sense poder coercitiu, com és el cas de la Recomanació relativa a l'Arqueologia Industrial; d'altra banda, tenim les resolucions vinculants, aprovades pel govern de cada nació i que per tant, passen a formar part de la seva legislació interna (QUEROL i MARTÍNEZ DÍAZ, 1996).

Normativa Nacional

Relatiu a la normativa internacional del patrimoni històric, a Espanya només es soldran tenir en compte aquelles resolucions jurídicament vinculants, i aprovades pel seu govern: «*Los convenios... que han sido ratificados o aceptados por nuestro país... no sólo obligan al Estado español desde el punto de vista internacional, sino que se erigen en normas de Derecho interno, de acuerdo con lo señalado en los artículos 1,5 del Código Civil y 96,1 de la Constitución, normas, en consecuencia, de plena alegación ante los Tribunales y de inexcusable aplicación por la Administración.*» (ALEGRE, 1994, 248).

En el cas de l'Estat Espanyol el màxim òrgan legislatiu en qüestió de patrimoni és la Ley 16/1985 del Patrimonio Histórico Espanyol. La llei sorgeix com a ratificació de les idees de la Constitució Espanyola del 1978, i és fruit d'un acord ampli del Congrés dels Diputats. La seva redacció es troba inspirada en les declaracions i convenis redactats pels organismes internacionals com el Consell d'Europa, la Unió Europea o la UNESCO.

En relació al patrimoni industrial no es fa ressò de la recomanació del Consell d'Europa de 1979, i no es fa menció enlloc al patrimoni industrial o a l'arqueologia industrial. A l'Article Segon dedicat als béns immobles s'estableix la definició de les categories de monuments, jardins, conjunts, llocs històrics i zones arqueològiques. Aquest fet demostra que la Llei hauria d'haver-hi estat més innovadora i adequada a la situació de la societat espanyola, per enriquir el patrimoni cultural de la nació. La realitat del patrimoni industrial fa que les seves restes puguin ser incloses dintre de la majoria d'aquestes categories per a la seva conservació, però el fet de no estar-hi especificat de manera explícita pot provocar que sigui menys valorat.

Posteriorment a la Ley de Patrimonio Histórico Espanyol, es publiquen les lleis de patrimoni de les comunitats autònomes. Aquestes lleis van sorgir gràcies als Estatuts d'Autonomia, i pel que fa a la seva redacció segueix majoritàriament el model de la Ley, encara que presentes ja alguns avanços respecte a aquesta, com és el cas de l'adscripció de Patrimoni Cultural, que reflecteix un conjunt més ampli de protecció que el històric. Serà la Ley 7/90 de Patrimonio Cultural Vasco la primera que usa l'adjectiu cultural. En algunes d'aquestes lleis hi podem veure ja un considerable avanç, unit també amb el intent d'ampliar el concepte de patrimoni, i donant a l'arqueologia industrial i al patrimoni una consideració no present fins el moment.

La primera llei en fer referència al Patrimoni Arqueològic Industrial és la Ley 4/1990 de Patrimonio Histórico de Castilla-La Mancha, a més de ser la primera publicada per les Comunitats Autònomes; en el Títol II, dedicat al Patrimoni Arqueològic i Etnogràfic trobem una divisió original, ja que el segon capítol es dedica al Patrimoni Arqueològic Industrial i Etnològic, on s'hi refereix al Patrimoni Arqueològic Industrial com «las huellas físicas del pasado tecnológico y productivo»(Art. 22.1).

La següent normativa en mostrar-nos una preocupació pel patrimoni industrial és la Llei 9/1993 del Patrimoni Cultural Català, on es fa referència dintre la definició del concepte dels béns immobles, on hi presenta el jardí històric on es poden incloure estructures de fàbrica (Art. 7). La mateixa definició serà copiada posteriorment pel govern valencià. Malauradament la definició és massa limitada, ja que no ens podem limitar només a preservar aquestes estructures fabrils, doncs no són sinó una expressió més de la producció humana, i no forçosament la més representativa.

Una altra aportació important, que augmenta la representació del patrimoni industrial la podem trobar amb la Ley 10/1998 de Patrimonio Histórico de la Comunidad de Madrid, on a més de dedicar-hi un article al patrimoni etnològic i industrial, recomana la «creación del Museo Etnológico de la Comunidad de Madrid»(Art.47), encarregat de la gestió del passat industrial i tecnològic de la Comunitat. Del mateix mode

s'expressa la normativa del govern d'Aragó «deberá crearse un Museo de la Ciencia y de la Técnica como centro para la preservación y el estudio del patrimonio de carácter industrial»(Art. 73).

Les darreres novetats expressades a les normatives autonòmiques amplien la metodologia de l'arqueologia industrial, i el seu camp d'actuació. En primer lloc, a la normativa del govern balear es defineixen els béns de caràcter industrial com «susceptibles de ser estudiados mediante la metodología propia de la historia del arte, la historia económica, o la historia de la ciencia y de la técnica»(Art. 68), amb el que s'obre el camp d'estudi i investigació, recolzant la interdisciplinarietat de la matèria, en lloc de presentar la metodologia arqueològica com a la única eina possible. La darrera novetat apreciada es correspon amb la Ley 2/1999 de Patrimonio Histórico y Cultural de Extremadura, on a més de tots els objectes que s'inclouen normalment dintre l'objecte de protecció i d'estudi del patrimoni industrial, inclou a aquest camp a les «construcciones auxiliares agropecuarias»(Art. 58).

MUSEALITZACIÓ I RECONVERSIÓ DEL PATRIMONI INDUSTRIAL

El problema de la musealització de l'arqueologia industrial és el mateix que ocorre amb la resta de propostes museològiques, és a dir, rescatar la conservació del patrimoni dels bens culturals, però d'una manera global i activa.

El primer pas per al coneixement i valoració d'aquest patrimoni és l'elaboració d'un catàleg que reculli les restes físiques generades per la indústria, els transports i comunicacions, la vivenda i els objectes d'ús quotidià i tecnològic.

Per a això hem de tenir en compte els objectes d'ús comú i els instruments de treball com a dignes de ser conservats i considerats com a part de la cultura de l'home. A l'hora de presentar aquests objectes en el museu és fonamental dotar-los d'instruments que facilitin la seva lectura, amb el fi de recuperar el seu resplendor, ja que «pot arribar a ser explícit només si s'integra a l'objecte en la cultura en la que ha estat una cosa

viva» (PONI, 1985). A més de recuperar la memòria del passat, el museu ha de ser un laboratori d'investigació i un centre de formació.

Exemples museístics de la interpretació d'aquestes teories són els dedicats a la feina agrària i al treball industrial, aquests recuperen la memòria del pagès i de les societats rurals. Generalment, es tracta del pas brusc d'una societat agrícola a una industrial el que estimula a la gent del lloc a recuperar el seu origen cultural. Per això es serveixen dels instruments recollits de l'abandonament per suscitar la memòria de la gent que els ha fet servir, el que es barreja amb les vivències pròpies del pagès mitjançant fotografies i relats. Un altre tipus de museu, unit en part al anterior, és el que relata els orígens i tipus de producció industrial, aquests il·lustren la activitat de la seda, el paper, el calçat, etc .

Per a la conservació de les grans construccions industrials, el criteri més acceptat és el de la conservació «in situ» dels gran edificis de l'arqueologia industrial, i al mateix temps del seu context paisatgístic i del patrimoni ecològic-ambiental, assumit el criteri de que «les coses hi ha que deixar-les junt a la comunitat que les va produir» (EMILIANI, 1974). Un exemple d'aquesta postura és l'Iron Bridge Gorge Museum Trust a Anglaterra, 1968. En aquest mateix lloc es va iniciar la Revolució Industrial, es conserva aquí el forn on A. Darby va fondre el ferro amb el coc per primera vegada en 1709, el primer pont de ferro de la història (pont sobre el Severn, 1779), les primeres vies de ferro, etc. L'origen del museu es remunta al 1959, quan els propietaris de la foneria de Coalbrookdale descobriren el forn de A. Darby i van muntar un museu junt a ell. Al 1968 la Fundació del Museu de la Vall d'Ironbridge es va fer càrrec del museu i es marcà l'objectiu de recuperar el patrimoni industrial de la vall .

La proposta actual més avançada de conservació és la de l'ecomuseu, como exemple de conservació connectat amb la reutilització i la rehabilitació. Es tracta d'un punt de partida per reconstruir una identitat cultural i de reflexió sobre el fenomen industrial i els seus efectes. Aquesta proposta la trobem a l'Ecomusée o Musée de l'homme et de

l'indústria a la comarca de Le Creusot-Montceau-les-Mines de la Borgonya francesa, 1973. Durant els anys 70 es va produir a la zona un augment de l'atur a conseqüència de la reconversió de la indústria siderúrgica, que fa que tanquin els alts forns; llavors com a sortida es va plantejar aquest pla museístic. El nom d'ecomuseu es correspon amb la unió del museu amb el medi que l'envolta, una antiga zona siderúrgica on encara hi viu gent, i on hi podem parlar per tant, d'un museu viu; s'hi disposa un ampli patrimoni amb el propòsit de donar un instrument a la comunitat per la comprensió d'un canvi econòmic, social i cultural. El museu es disposa mitjançant una xarxa d'edificis annexos i una seu central a la Fàbrica de cristalleria de la Reina. Açò s'entén dintre d'un context prou ampli, adaptat alhora a les corrents de la nova museologia, on el museu no té una funció única com a receptacle i espai contenidor, sinó com un element social i intercomunicador entre el visitant i la comunitat local; això permet alhora fer particip al visitant, però principalment ésser una font de recursos per a la població local.

A l'estat espanyol el concepte que més s'assembla al que podrien ser els ecomuseus francesos, o als open air anglesos són els centres d'interpretació, i amb un concepte més ampli els territoris-museus (BALLART; JUAN, 2001). Aquests últims tenen en comú el fet de tractar-se d'una oferta ampla i complexa que integra una realitat d'un determinat territori, i que alhora serveix com a vehicle de desenvolupament de la societat local. En relació al patrimoni industrial, que és el que ens afecta, un bon exemple d'aquest territori museu el trobem a Catalunya al Parc Fluvial Navàs-Berga. El projecte es centra en la revitalització de les colònies tèxtils de la conca del Llobregat, entre l'Ametlla de Merola i Cal Rosal podem trobar la major concentració de colònies tèxtils d'Europa. L'objectiu d'aquest parc és, en darrer terme, la revalorització urbanística i la reactivació econòmica; per això compta amb el suport de distints ajuntaments implicats com Avià, Berga, Casserres, Gaià, Gironella, Navàs, Olvan i Puig-Reig, de la Diputació de Barcelona, i de diverses associacions empresarials. En l'actualitat es pot visitar el Museu Colònia

Vidal (Puig-Reig, Barcelona), que mostra com es vivia i es treballava en un colònia industrial, a més del centre d'interpretació del tèxtil s'ha recuperat l'antiga colònia obrera per a visita, i s'han rehabilitat antigues vivendes per a servir com allotjament turístic.

Altres propostes de conservació i manteniment d'aquestes fàbriques són, en primer lloc, la reconversió d'aquestes en museus industrials, on la fàbrica segueix amb la seva activitat quotidiana al mateix temps que obre pel públic en general, seria aquest el cas de l'espai industrial de La Zaragozana a Aragó.

En les darreres dècades del segle XX s'ha apreciat la possibilitat de la reutilització dels edificis fabrils per a manifestacions artístiques. Un exemple clar d'això és la rehabilitació de l'estació d'Orsay com a museu del segle XIX el 1982, la rehabilitació per a exposicions de la fàbrica Fiat de Torí el 1984 o la intervenció als Albert Docks de Liverpool per a exposicions de la Tate Gallery de 1989.

Relacionat també amb aquestes manifestacions artístiques, cal destacar la rehabilitació de nombroses fàbriques i barris d'obrers com a taller i estudi dels artistes. Això ha possibilitat la recuperació i el nou auge de barris urbans que havien perdut la seva activitat productiva, como és el cas del Soho a Nova York. El trasllat a aquests barris de l'avantguarda artística ha portat, en els darrers temps, a popularitzar aquests llocs i convertir-los en l'epicentre de la creativitat i de l'oci. Comporta això també, l'establiment d'una nova burgesia urbana adinerada, que veu en el loft un espai apropiat per la seva vivenda.

En darrer lloc, caldria fixar-se no només en els grans complexos fabrils, referent del nostre passat més immediat, on s'haurien d'allotjar els grans projectes, coordinats per l'administració necessària, sota la direcció d'un Museu de la Tècnica i de la Ciència. És important adonar-se, més encara en aquests temps que corren, de les possibilitats que poden oferir aquestes altres construccions fabrils i dels seus avantatges. Normalment ens solem trobar amb obres de començaments o de meitat del segle XX, que s'ubiquen al que llavors era l'extraradi de les principals

ciutats, però que la pressió urbanística farà que actualment es trobin totalment integrades en el conjunt de la ciutat; la opció més lloable seria la rehabilitació d'aquests edificis per a retornar-los al conjunt de la ciutat, fent d'ells edificis socials amb funcions variades, com biblioteca, llar de jubilats, casa de la cultura, etc. D'aquesta manera es pot aprofitar el principal avantatge d'aquest tipus de construccions, com és la seva funcionalitat i distribució espacial, organitzada normalment en una sola nau, de gran alçada i amb una bona il·luminació lateral, seguint el model d'idees racionalistes propugnat per la Bauhaus a Alemanya als anys vint.

El principal problema amb el que ens podem trobar és la conscienciació del propietari, ja que en la gran majoria dels casos ens trobem davant d'una propietat privada, on aquest sol estar més interessat en l'especulació en virtut de l'enriquiment personal. L'ocasió que es planteja és la de mostrar al propietari les avantatges econòmiques que es presenten en una rehabilitació integral de l'edifici, en lloc de la seva demolició per fer una nova construcció, ja que en qualsevol dels casos surt més econòmic la rehabilitació d'aquest, que una nova edificació. Una altra proposta és la implicació de l'administració local, provincial o regional en la seva recuperació, dotant al propietari o a l'entitat d'una sèrie d'avantatges fiscals, com la desgravació d'impostos; la coordinació dels diferents estaments públics serà fonamental per la correcta gestió i prestesa en l'actuació.

CONCLUSIÓ

Es pot establir que el fet de la preservació del nostre passat industrial és un assumpte que no arriba encara al comú de la població, ja que majoritàriament el concepte d'arqueologia es entèn com un fenomen d'un passat llunyà. El fet que aquestes restes siguin més bé d'un passat recent, ha fet que passin inadvertides per al gruix de la gent, però així com l'arqueologia convencional mereix ser objecte d'un major estudi. Potser el gran repte pendent és com fer accessible aquest patrimoni, expressió d'un moment de la història que va suposar un canvi radical a nivell tecnològic, només comparable amb l'aparició del ferro.

BIBLIOGRAFIA:

- AGUILAR, I, *Arquitectura Industrial: concepto, método y fuentes*, València, 1998.
- ALEGRE ÁVILA, J. M., *Evolución y régimen jurídico del Patrimonio Histórico*, Colección Análisis y Documentos nº 5, Ministerio de Cultura, 2 toms, Madrid, 1994.
- ARACIL, R., CERDÀ, M., GARCÍA BONAFÉ, M., *Arqueología industrial de Alcoi*, Alcoi, 1980.
- BALLART, J., *El patrimonio histórico y arqueológico: valor y uso*, Barcelona, 2002.
- BALLART, J., JUAN, J., *Gestión del patrimonio cultural*, Barcelona, 2001.
- BERGERON, L., *La place du patrimoine industriel dans la culture occidentale aujourd'hui*, Estudios de Historia de la Técnica, la Arqueología Industrial y las Ciencias, tomo I, 31-36, Junta de Castilla y León, 1998.
- BISI, L., *Historia abierta: La Arqueología Industrial*, Debats, núm. 13. València, 1985.
- CARANDINI, A., *Arqueología y cultura material*, Barcelona, 1984.
- CERDÀ, M., TORRÓ, J., *Arqueología Industrial: Actes del Primer Congrés del País Valencià*, València, 1991.
- EMILIANI, A., *Una política dei beni culturali*, Torí, 1974.
- GONZÁLEZ MORENO- NAVARRO, A., *La conservació i reutilització del patrimoni arquitectònic industrial*, I Jornades d'Arqueologia Industrial de Catalunya, L'Hospitalet, 63-66, 1990.
- GONZÁLEZ DE DURANA ISUSI, J., *Reconversión y reutilización de edificios industriales*, I Jornadas sobre la Protección y Revalorización del Patrimonio Industrial, 243-251, Bilbao, 1982.
- HUBERT, F., *Los ecomuseos de Francia: consideraciones y extravíos*, Museum, 37 (4), Paris, UNESCO, 186- 190, 1985.
- HUDSON, K., *Industrial Archaeology. An Introduction*, Londres, 1964.
- HUDSON, K., *World Industrial Archaeology*, Cambridge, 1979.
- MONTERROSO MONTERO, J. M., *Protección y conservación del patrimonio. Principios teóricos*, Santiago de Compostela, 2001.
- MORALES, A., *Patrimonio histórico-artístico. Conservación de bienes culturales*, Madrid, 1996.
- NEWELL, D., *Industrial Archaeology: Discovering More About Human Behaviour in the Past*, a NEWELL, D (ed.), Symposium: Industrial Archaeology and the Human Sciences, 4 p., 1977.
- NEWELL, D., *Industrial Archaeology in the Human Sciences*, Washington, 1978.
- PALMER, M., *Arqueología industrial: treballant per al futur*, Butlletí de l'Associació Valenciana d'Arqueologia Industrial, núm. 3. València, 1992.
- QUEROL, M.A., MARTÍNEZ DÍAZ, B., *La gestión del Patrimonio Arqueológico en España*, Madrid, 1996.
- TEN CARNÉ, R., *El valor patrimonial de l'arqueologia*, Tribuna d'Arqueologia 1998-1999, Barcelona, 2002.